

I. ІСТОРІЯ

Олександр Одрін

Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії у VI-IV ст. до н. е.

Виробництво вовняних тканин завжди відігравало важливу роль в економіці стародавньої Греції, оскільки більша частина грецького одягу вироблялася саме з овечої вовни. Особливо розвинутим це ремесло було у східногрецькому регіоні, зокрема, у Мілеті – метрополії більшості грецьких апойкій Північного Причорномор'я¹. Яскравим підтвердженням високого розвитку ткацтва у зазначеному регіоні є той факт, що навіть декор східногрецької кераміки був запозичений з оздоблення текстильних виробів².

В усі часи тканини займали одне з чільних місць в асортименті товарів для міжнародної торгівлі. Для ілюстрації можна навести такий факт. Серед товарів, які постачали генуезькі колонії Північного Причорномор'я своїм партнерам, як кочовим, так і осілим, тканини знаходились на першому місці, що яскраво засвідчується писемними джерелами³. Проте не всі періоди історії причорноморської торгівлі добре забезпечені писемними джерелами, через що стосовно деяких відрізків часу цей процес досліджено лише фрагментарно.

Античному періоду історії причорноморської торгівлі, і зокрема, VI-IV ст. до н. е., на які припав розквіт торгівлі еллінів з населенням лісостепових та степових районів, у цьому відношенні не пощастило. І писемні, і археологічні джерела, що містять дані, які б висвітлювали процеси виробництва вовни у полісах Північного Причорномор'я та торгівлі цією сировиною і виробами з неї, є дуже обмеженими. Це часто призводило до недооцінки торгівлі тканинами у зовнішньоекономічній діяльності античних держав Північного Причорномор'я. Достатньо промовистим є такий приклад. У

¹ Див.: Кобылина М. М. Милет. – М., 1965. – С. 29.

² Cook R. M., Dupont P. East Greek pottery. – London; New York, 2003. – P. 38.

³ Еманов А. Г. Восточное направление в торговле Кафы в XII-XV вв. // Вестник ЛГУ. – 1986. – Серия 2. – Вып. 3 (июль). – С. 99-100.

передмові до монографії І. Б. Брашинського «Методы исследования античной торговли» (яка присвячена розгляду лише товарів, що перевозились у керамічній тарі) О. М. Щеглов перераховує чотири основних предмети античної торгівлі: хліб, вино, масло та раби⁴. Неважко побачити, що тканинам у цьому переліку взагалі не знайшлося місця.

Щоправда, в антикознавчій літературі давно існує і цілком протилежна думка. Свого часу В. Ф. Гайдукевич, спираючись на свідчення Страбона та Діона Хрїстостома, стверджував, що серед товарів, якими велася торгівля у Північному Причорномор'ї, тканини посідали перше місце, а вино – лише друге⁵. На важливій ролі торгівлі тканинами наголошував і Ю. Г. Виноградов⁶.

Узагальнюючих робіт, які б висвітлювали питання виробництва та торгівлі вовною та виробами з неї в Ольвії – одній з найбільших античних держав Північного Причорномор'я, а наразі не існує. У фаховій літературі знайшли своє висвітлення лише окремі складові цих процесів. Так, просторова структура скотарських районів ольвійської хори, перш за все Аджигольського, та їхнє місце у загальній економічній структурі держави розглядалися у ряді робіт С. Б. Буйських⁷. Місце вівчарства в ольвійському тваринництві та порідний склад овець Ольвії висвітлено у низці праць О. П. Журавльова⁸. Нарешті, в узагальнюючих працях з історії Ольвійської держави містяться короткі нариси, присвячені прядінню та ткацтву⁹.

Метою цієї роботи є збирання та аналіз інформації про процеси виробництва вовни та вовняних тканин в Ольвійській державі у VI-IV ст. до н. е., а

⁴ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. – Л., 1984. – С. 10

⁵ Гайдукевич В. Ф. К вопросу о ткацком ремесле в боспорских поселениях // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1952. – № 25. – С. 395-414.

⁶ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. – Т. 1. – М., 1983. – С. 395.

⁷ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской округи // Проблемы исследования Ольвии. – Парутино, 1985; Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI-II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. – К., 1986.

⁸ Журавльов О. П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Його ж. Дрібна рогата худоба Ольвії елліністичного періоду // Археологія. – 1980. – Вип. 42. – С. 92-101; Журавлев О. П., Маркова Е. П., Сычева Л. В. К истории животноводства Ольвийской сельской округи // Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – К., 1990. – С. 98-113; Журавльов О. П., Яковенко В. І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1 // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 82-91 та ін.

⁹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989; Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999.

також окреслення основних вірогідних напрямків експорту сировини та/чи готової продукції. Для цього необхідно послідовно розглянути такі питання:

1. визначити рівень сприятливості природних умов Нижнього Побужжя для розвитку тут скотарства і, зокрема, вівчарства;
2. розглянути територіальну структуру ольвійської хори і місце у ній скотарських районів, а також територіальної структури останніх;
3. з'ясувати місце вівчарства у системі ольвійського скотарства;
4. розглянути організацію промислів та ремесел, які займалися обробкою вовни та виробництвом тканин;
5. з'ясувати, чи існували в Ольвії ремесла, пов'язані з подальшою обробкою тканин, і перш за все – фарбування;
6. окреслити основні вірогідні напрямки в експорті вовняної сировини та виробів з неї з Ольвійського полісу.

Задля коректного висвітлення цих питань необхідно використати інформацію з різних наук:

- для першого – геоботаніки, лукивництва, рослинництва та археоботаніки;
- другого – археології;
- третього – археозоології, археології та історії;
- четвертого та шостого – археології та історії;
- п'ятого – археоботаніки, історії та археології.

Комплексне використання інформації біологічних та історичних наук дає змогу значно повніше висвітлити ті проблеми економіки античних держав, які в силу фрагментованості археологічних і, особливо, історичних джерел, могли розглядатися лише у більш загальних рисах.

Кормові ресурси для розвитку вівчарства у Нижньому Побужжі

Природні кормові угіддя. Нижнє Побужжя відноситься до зони Сухого степу. Основним типом природної рослинності цієї зони є типчаково-ковилувий степ¹⁰. У його складі домінують щільнокущові злаки, тобто такі, які створюють потужний дерновий покрив: види ковили, типчак тощо, а у домішку до них – степове різнотрав'я. У міждернинних проміжках ростуть ефемери та ефемероїди – відповідно, одно- та багаторічні рослини з дуже коротким вегетаційним періодом.

В античну добу, за дещо більшої вологості клімату, склад рослинності регіону був багатшим. Можна припустити, що його подібність до складу рослинності середньостепової підзони, проте і в цьому випадку основною рослинною формацією регіону був типчаково-ковилувий степ.

За умов помірного пасовищного використання типчаково-ковилувий степи дають в середньому 7-10 ц/га сіна, а при перевипасі – лише 3-5 ц/га (укіс дає від 15-17 до 20 ц/га, проте як сіножаті степи, безумовно, не використовуюва-

¹⁰ Андриенко Т. Л. и др. Природа Украинской ССР. Растительный мир. – К., 1985. – С. 130.

лися)¹¹. Це дуже невисока врожайність. Для порівняння: різнотравно-типчакково-ковиланий степ дає відповідно 15 та 8 ц/га сіна, тобто у півтора-два рази більше¹². У травостой степів Нижнього Побужжя переважали три види ковили: Лессінга, волосиста та українська. Угіддя з переважанням ковили Лессінга були найбільш продуктивними та давали найбільш якісний корм¹³, проте в основному вони розташовувались на підвищених ділянках рельєфу, поступаючись на рівнинних угіддях з переважанням ковили української¹⁴. На понижених ділянках рельєфу знаходились угіддя з переважанням волосистої ковили, яка до того ж менш врожайна та дає менш якісний корм, аніж ковила Лессінга¹⁵. Більш розповсюдженими, очевидно, були угіддя з переважанням ковили української. Вони мають середню продуктивність та надзвичайно нестійкі до впливу перевипасу, при якому на їхньому місці утворюються типчатники, що мають низьку продуктивність та якість корму¹⁶. Саме тому кочові скіфи використовували переважно пасовиська північностепової підзони, а на півдні – в основному заплавні та подові луки¹⁷.

Враховуючи все вищесказане, ніяк не можна погодитись з думкою, що греки використовували в основному степові угіддя. Малорухливе, порівняно з кочовим, грецьке скотарство мало б швидко виснажити угіддя відкритого степу. Значно більш обгрунтованим виглядає припущення про використання греками в основному заплавних та подових угідь.

Лучна рослинність, на відміну від степової посухостійкої (ксерофітної), формується в умовах достатньої зволоженості і, відповідно, має мезофітний характер. У степовій зоні лучна рослинність розташовується в місцевостях, де ґрунтові чи паводкові води зволожують ґрунт, – на заплавах річок, днищах балок та у подах.

Необхідно підкреслити, що площа заплавних угідь у період, що розглядається, була набагато більшою за теперішню. Це було зумовлено двома причинами.

По-перше, у зазначений період рівень Чорного моря був суттєво нижчим за теперішній (до 4-9 м), і більша частина дна сучасних Дніпро-Бузького, Бузького та Березанського лиманів, які являють собою затоплені заплави

¹¹ Балашев Л. С., Сипайлова Л. М., Соломаха В. А., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Типология лугов Украины и их рациональное использование. – К., 1988. – С. 103-104.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С. 117-118.

¹⁴ Андриенко Т. Л. и др. Указ. соч. – С. 190; Білик. Г. І. та ін. Рослинність УРСР. Степи, кам'яністі відслонення, піски. – К., 1973. – С. 174.

¹⁵ Балашев и др. – С. 118.

¹⁶ Там же. – С. 120-121.

¹⁷ Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э. – К., 1999. – С. 96-100.

цих річок, знаходилась на поверхні¹⁸. На думку М. М. Ієвлева, площа цієї частини була не меншою за 55-70 км²¹⁹.

По-друге, більшість сучасних великих степових балок у той час являла собою долини малих степових річок. Географи називають як мінімум три таких балки Нижнього Побужжя: Анчекракську, Аджигольську та Корениську (в останній річка протікала ще у XVIII ст.)²⁰. Цілком вірогідно, що річки, або, принаймні, струмки, протікали і у теперішніх Олександрівській, Чорноморській та інших балках регіону. Таким чином, крім заплавлених луків Південного Бугу в античний період існували також заплавні угіддя малих річок.

Заплавні луки поділяються на луки високої заплави, які ненадовго затоплюються паводковими водами, і луки низької заплави, які затоплюються на триваліший час. Затоплені нині водами лиману заплавні луки, скоріш за все, належали до другого класу.

Заплавні луки першого класу менш врожайні. Найсухіші з них, наприклад, з домінуванням типчаків чи тонконогів, дають лише 5-7 ц/га сіна, щоправда, якості, вищої за степове²¹. Більш вологі луки цього класу, наприклад, з переважанням вівсяниці східної або лисохвосту лучного – від 7-12 до 15-20 ц/га високоякісного сіна²².

Заплавні луки другого класу більш врожайні. Так, луки з домінуванням тонконогу лучного та пирію дають 15-20, а тонконогу болотяного – 20-30 ц/га високоякісного сіна²³.

Слід зауважити, що на самому початку колонізації регіону значна частина заплавлених луків була вкрита не лучною, а лісовою та чагарниковою рослинністю²⁴. Первинні луки вкривали лише території з засоленими та солонцюватими ґрунтами, які широко розповсюджені на території Нижнього Побужжя. Площі заплавлених луків поступово збільшувались після вирубок грецькими поселенцями деревної рослинності.

Первинною є лучна рослинність подів²⁵ – плоскодонних замкнених понижень, які є доволі чисельними на межиріччі Березані та Бугу, а також на лівобережжі останнього²⁶. Врожайність подових луків вища за врожайність степів. Так, луки з переважанням покісниць дають від 8-12 до 14-18²⁷, а осок

¹⁸ Шилик К. К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. – К., 1975. – С. 51-91.

¹⁹ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа в Ольвии... – С. 17.

²⁰ Лисецкий Ф. Н., Молодецкий А. Э. География Николаевской области. – Николаев, 1990. – С. 12, 17.

²¹ Балашев Л.С. и др... – С. 132-133.

²² Там же. – С. 139, 143.

²³ Там же. – С. 149, 152.

²⁴ Афанасьев Д. Я. Природні луки УРСР. – К., 1968. – С. 17.

²⁵ Там само. – С. 16.

²⁶ Молодых И. И. Ґрунты подов и степных блюдец субаэрального покрова Украины. – К., 1982. – С. 45-48.

²⁷ Балашев Л.С. и др. – С. 165.

та ситника Жерара, а також вівсяниці східної – від 10-15 до 15-20 ц/га доброякісного сіна²⁸.

Більшість скотарських стоянок, про що детальніше говоритиметься нижче, знаходились саме у балках і одночасно на невеликій відстані від подів.

Ресурси культурних кормових рослин. При стійловому утриманні худоби більшу роль відігравали фуражні культури. Серед спеціалізованих кормових рослин, для вирощування яких у регіоні були хороші умови, варто виділити французьку сочевицю (*Vicia ervilia*), яка спеціально рекомендувалася античними авторами, як якісний корм перш за все для великої рогатої худоби²⁹. Знахідки цієї рослини на грецьких поселеннях є постійними³⁰. Крім того, у регіоні були хороші умови для культивування таких широко розповсюджених у грецькому світі кормових рослин, як люцерна (*Medicago sativa*) чи гуньба (*Trigonella foenum-graecum*). Щоправда, археоботанічні дані наразі не засвідчують вирощування цих рослин греками Нижнього Побужжя.

Серед рослин подвійного (харчового і кормового) призначення слід виділити ячмінь, просо, а також бобові, перш за все сочевицю (*Lens culinaris*), яка широко культивувалася еллінськими поселенцями регіону, що розглядається³¹. Відомо, що солома сочевиці за якістю наближається до хорошого сіна, а половина містить більше білків, аніж овес чи житні висівки³².

Серед зернофуражних культур, які вирощувались греками, найважливішими були просо та ячмінь. Просяна солома та половина є чудовим кормом, який залюбки їдять, зокрема, вівці³³, і який за якостями близький до лучного сіна³⁴. Високоякісною фуражною культурою є також ячмінь, в якого використовується уся надземна маса, солома, половина та зерно³⁵. Зерно ячменю являє собою прекрасний концентрований корм, а солома та половина – грубий корм чи силос³⁶. В господарстві Ольвійського полісу просо та ячмінь були провідними зерновими культурами, особливо в архаїчну добу³⁷. У подальшому їх питома вага в ольвійському рослинництві дещо зменшилась за рахунок підвищення значення м'якої пшениці, і, очевидно, саме у цей час фуражне їх використання стало основним.

²⁸ Там же. – С. 163, 164.

²⁹ Plin N. H. XVIII, 139.

³⁰ Pashkevich G. A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia Antiqua*. – 2001. – Band 7. – S. 534.

³¹ Pashkevich G. A. *Op. cit.* – S. 535.

³² Растениеводство. – М., 1987 – С. 174. До того ж ані жита, ані вівсу греки не вирощували.

³³ Лысов В. Н. Просо // *Культурная флора СССР*. – Т. 3: Крупяные культуры. – Л., 1975. – С. 178.

³⁴ Кереев К. Н. *Биологические основы растениеводства*. – М., 1982. – С. 150.

³⁵ Там же. – С. 91.

³⁶ Лукьянова М. В. и др. *Культурная флора СССР*. – Т. 2. – Ч. 2: Ячмень. – Л., 1990. – С. 193.

³⁷ Pashkevich G. A. *Op. cit.* – S. 520-522.

Підсумовуючи розгляд ресурсів природних та культурних кормових рослин, можна однозначно стверджувати, що скотарство, зокрема, вівчарство було добре забезпеченим як природними лучними угіддями для розвитку відгінного скотарства, так і фуражними культурами – для стійлового.

Становлення, розвиток та просторова структура скотарських районів ольвійської хори

Доба архаїки. Спеціалізовані на тваринництві райони у Нижньому Побужжі почали виникати вже на самому початку освоєння греками цього регіону і формування великої ольвійської хори доби архаїки (див.: Рис 1). Нові скотарські райони виникали практично на кожному етапі цього процесу:

Етап освоєння берегів Березанського лиману – перша половина VI ст. до н. е. На цьому етапі греки освоїли заплави річок та струмків, що впадали у Березанський лиман, заснувавши цілий ряд поселень, які визначаються дослідниками як скотарські стоянки³⁸. Ці поселення розташовувались у сучасних балках Кільчен (поселення Шмідтовка 3), Анчекракська (Кам'янка 3), балці біля с. Іжецьке (Іжецьке 4) та Великій Чорноморській балці (Велика Чорноморка 3 та Мала Чорноморка 4). Найважливішим в економічному відношенні, судячи з концентрації тут поселень різної сільськогосподарської направленості, був район Великої Чорноморської балки.

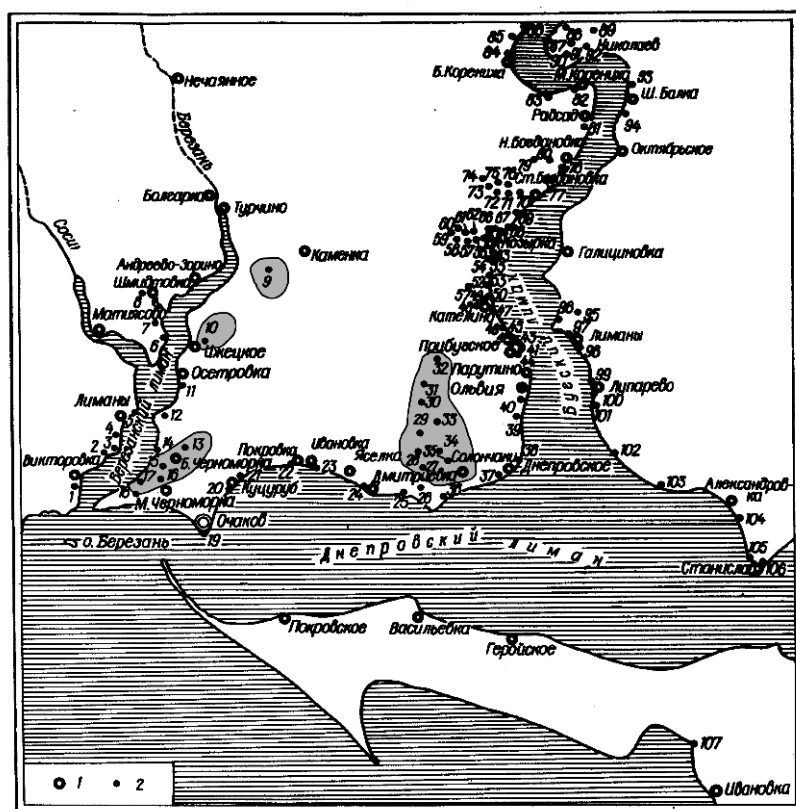
Етап освоєння правого берега Дніпро-Бузького лиману (від сучасного Очакова до Ольвії) – середина VI ст. до н. е. На цьому етапі виникає Аджигольський район – економічно найважливіший серед скотарських районів ольвійської хори архаїчного періоду. Як вже вказувалось вище, в античну епоху Аджигольська балка являла собою річкову долину з заплавами луками, по обидва боки якої розташовувалось чимало подів, що давало змогу грецьким скотарям використовувати і заплавні, і подові луки. Просторова структура цього району є добре дослідженою³⁹. По всій довжині 45-кілометрової балки було рівномірно розташовано 11 поселень. Три з них (Аджигол 1, Аджигольська балка 10 та 14) являли собою відносно великі стаціонарні поселення, причому перше з них розташовувалось у гирлі балки, друге – у середній частині, а третє – у її верхів'ях; інші вісім пунктів (Аджигольська балка 2, 3, 5, 7-9, 11, 12) являли собою лише сезонні скотарські стоянки, про що свідчить незначна потужність культурного шару цих поселень. Стаціонарні поселення, особливо найбільше з них – Аджигол 1, слугу-

³⁸ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – К., 1990. – С. 14-16.

³⁹ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской округи. – 1985. – С. 10; Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI-II вв. до н. э.). – С. 26.

вали базами зимівлі худоби та, очевидно, пунктами первинної переробки тваринницької сировини.

Рис. 1.
Архаїчні поселення Нижнього Побужжя
 (за: Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)

- Темним виділені скотарські райони.

Етап освоєння правобережжя Бузького лиману – друга половина VI ст. до н. е. На цьому етапі греки освоюють долини річок та струмків, які впадали з правого боку до Південного Бугу: перш за все сучасних балок біля сіл Козирка та Стара Богданівка⁴⁰. У цій частині ольвійської хори не виникло великих спеціалізованих на скотарстві районів, подібних до Аджигольського, що пояснюється головним чином відносно невеликими розмірами тутешніх балок. Вірогідно, місцеве господарство мало комплексний землеробсько-скотарський характер.

⁴⁰ Крыжицкий С.Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья... – С. 29-32.

Освоєння в архаїчну епоху лівобережжя Бузького та правобережжя Дніпровського лиманів не призвело до виникнення тут спеціалізованих на скотарстві районів, на відміну від наступного періоду історії сільської округи Ольвії.

Варто підкреслити, що поряд з районами, які спеціалізувалися на відгінному скотарстві, розведення дрібної рогатої худоби і, перш за все овець, практикувалося на більшості поселень в основному із землеробською направленістю економіки. Тут переважала стійлова форма розведення худоби, при якій активно використовувались відходи зернового господарства.

Доба класики – еллінізму. Велика ольвійська хора наступного етапу не є прямою спадкоємицею архаїчної. Дослідженнями ольвійської хори показали, що хора архаїчної доби припиняє своє існування в кінці першої третини V ст. до н. е.⁴¹

Нове освоєння території Нижнього Побужжя відбувається починаючи від рубежу V-IV ст. до н. е. і продовжується на протязі першої чверті IV ст. до н. е.⁴² При цьому ольвіополіти не тільки практично повністю відновили експлуатацію земель, які контролювались ними в архаїчний період, але й освоїли нові райони. Результатом цього стали зміни у кількості та просторовій структурі спеціалізованих на скотарстві районів ольвійської хори (див.: Рис. 2).

Перш за все повністю відновилося функціонування районів Аджигольської та Великої Чорноморської балок.

У районі Березанського лиману, крім Великої Чорноморської балки, відновились експлуатація заплавлених угідь річок та струмків, тобто сучасних балок Кільчен, Анчекракської (включно з Великою Очаківською) та балки біля с. Іжецьке⁴³. На думку дослідників, великі сільські поселення цих трьох районів (Шмидтівка 3, Кам'янка 3 та Каборга 2, відповідно), розміщували навколо себе сезонні чабанські стани⁴⁴. Варто лише додати, що ці стани розташовувались не у відкритому степу, як часто вважається, а в долинах малих річок. Фактично, ці три мікрорайони мали просторову структуру, подібну до вищеназваних великих районів, відмінну від них лише меншим масштабом.

Крім того, почалась експлуатація заплавлених угідь річки Березанка (поселення Болгарка 2)⁴⁵.

У районі правобережжя Бузького лиману, очевидно, припиняється інтенсивне освоєння Старобогданівської та Козирської балок. В усякому разі, тимчасових скотарських стоянок цього періоду тут не знайдено.

У районі лівобережжя Бузького лиману нових скотарських районів не виникло, зате на правобережжі Дніпровського лиману виник новий великий

⁴¹ Там же. – С. 43.

⁴² Там же. – С. 75.

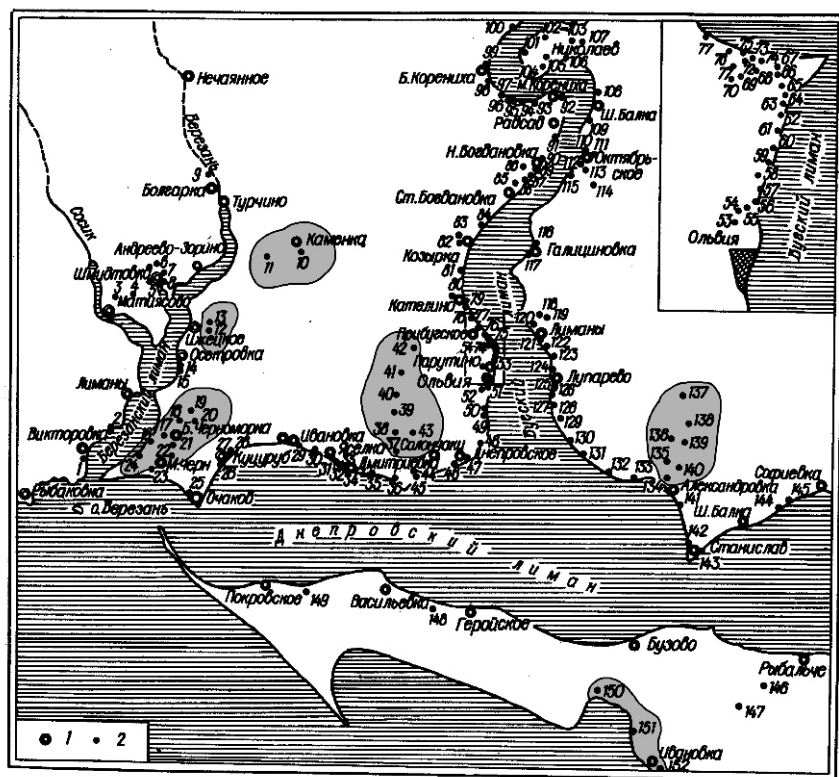
⁴³ Там же. – С. 45-47.

⁴⁴ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 102.

⁴⁵ Крыжицкий С. Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья... – С. 46.

район в Олександрівській балці⁴⁶. Цей район мав подібну до Аджигольського просторову структуру, яка буде розглянута нижче.

Рис. 2.
Поселення ольвійської пори етапу класики-еллінізму
 (за: Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)

- Темним виділені скотарські райони.

⁴⁶ Крыжицкий С. Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья... – С. 68-69.

Дуже цікавою є поява скотарських стоянок на лівобережжі Дніпровського лиману – на Кінбурнському півострові (Іванівка 5, 9, 10)⁴⁷. Відомо, що в античну добу півострів був вкритий лісами. Поява тут скотарських стоянок могла бути викликана знищенням грецькими поселенцями лісів і наступним інтенсивним випасом худоби.

Вище було коротко розглянуто просторову структуру деяких другорядних скотарських районів ольвійської хори. Тепер необхідно розглянути просторову структуру трьох головних районів: Аджигольського, Олександрівського та найменшого серед них – Чорноморського.

Просторова структура Аджигольського району в класичну та елліністичну добу була майже тотожна тій, яку він мав в добу архаїки. У гирлі балки розташовувались два стаціонарні поселення (велике поселення Аджигол 1, яке існувало і в попередню епоху, а також менше за розмірами поселення Аджигол-мис). Обидва виконували функції баз зимівлі худоби та первинної переробки тваринницької сировини. Подібну функцію виконували також поселення у верхів'ях (Аджигольська балка 14) та, вірогідно, у середній частині балки (Аджигольська балка 7). Інші шість поселень (Аджигольська балка 2, 4, 6, 8, 11 та Аджигольська коса 3) являли собою лише сезонні скотарські стоянки⁴⁸.

Олександрівський район складався з двох великих стаціонарних поселень у гирлі балки (Олександрівка 1 та 3) та шести сезонних скотарських стоянок (Олександрівка 2, 4-8)⁴⁹.

Чорноморський район складався з одного стаціонарного поселення (Велика Чорноморка 1) та чотирьох сезонних стоянок (Велика Чорноморка 4-7)⁵⁰.

Варто підкреслити, що три основні райони тяжіють до трьох найбільших населених пунктів Ольвійського полісу: Березані (Чорноморський), Ольвії (Аджигольський) та городища Софіївка 2 (Олександрівський). Можливо, таке розташування пов'язане з тим, що у вищезгаданих пунктах проводилась і остаточна переробка скотарської продукції відповідних районів.

Підсумовуючи розгляд становлення та розвитку скотарських районів ольвійської хори, а також їх просторової структури, можна констатувати, що Ольвійський поліс мав достатньо потужну скотарську базу як в архаїчний, так і в класичний та елліністичний періоди свого розвитку. Ця база, без сумніву, давала змогу виробляти надлишкову продукцію, яку можна було спрямовувати на експорт.

⁴⁷ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 102.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Крыжицкий С.Д. и др. Античные поселения Нижнего Побужья... – С. 75.

⁵⁰ Там же.

Порідний склад ольвійської худоби та місце вівчарства у системі ольвійського скотарства

На жаль, археозоологічна інформація, яка на сьогоднішній день знаходиться в нашому розпорядженні, є недостатньо повною. Так, практично немає відомостей про порідний склад худоби поселень Березанського лиману на північ від Великої Чорноморської балки, а також з Олександрівської балки. Інформація з Аджиголу та Чорноморки відноситься в основному до доби архаїки, а з поселень правобережжя Бузького лиману (Чортувате 7, Стара Богданівка 2 та ін.) – до доби класики еллінізму⁵¹. Це змушує автора обмежитись лише деякими попередніми висновками.

Аналіз остеологічного матеріалу з поселень Аджигол 1 та Велика Чорноморка 2, які, як вже говорилося вище, виконували роль зимівників відповідно в Аджигольському та Чорноморському районах, дав важливі результати. Великий відсоток собак та коней серед свійських тварин обох поселень підтвердив відгінно-пасовищний характер місцевого скотарства. В обох районах розведення дрібної рогатої худоби, в основному овець, переважало над розведенням великої рогатої худоби. Проте, були простежені суттєві відмінності між районами: якщо у Аджиголі дрібна рогата худоба переважала велику лише приблизно на третину (36,5 % проти 27 %), то у Чорноморці – більше, ніж удвічі (51 % проти 22 %)⁵². Таким чином, можна припустити, що господарство Чорноморського району більше спеціалізувалося на вівчарстві, тоді як в Аджигольському співвідношення корів та овець у стаді було майже рівним.

У цьому світлі дуже важливим є наступне спостереження: вівці Чорноморки та Аджиголу виразно різнилися за морфологічними характеристиками, а отже у цих районах розводили різні породи овець⁵³. Будемо сподіватись, що подальші дослідження зможуть дати відповідь на питання: яким чином можна співвіднести морфологічні характеристики різних порід овець ольвійської хори з характеристиками різних порідних груп овець – тонкорунних, грубошерстих тощо.

Не виключено, що відгінне скотарство практикувалось і в інших районах ольвійської хори. В усякому разі, лише в містах Ольвійського полісу – безпосередньо в Ольвії та на Березані – відсоток коней та собак є невеликим, тоді як на таких в основному землеробських поселеннях, як Куцуруб 1, Чортувате 7, Стара Богданівка 2 та Лупарево 2 цей відсоток майже такий самий, як на скотарських поселеннях Аджигол 1 чи Велика Чорноморка. Відмінність між першими та другими полягає у значно більшому відсотку великої рогатої худоби (особливо волів) на поселеннях першої групи. Це

⁵¹ Журавльов О. П., Яковенко В. І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1 // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 89.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – С. 85.

свідчить на користь переважання рослинницького напрямку в їхньому господарстві, яке потребувало великої кількості волів як тяглової сили при оранці. Однак, проти переважання на землеробських поселеннях відгінної форми скотарства свідчить відсутність у їх околицях скотарських стоянок.

Крім відгінного, очевидно, значних розмірів набуло і стійлове розведення тварин. Щоправда, в літературі можна зустріти твердження, що стійлове розведення худоби не мало великого значення в Ольвійському полісі, і основною формою тваринництва була саме відгінна. Проте з таким твердженням навряд чи можна погодитись. Так, відомо, що античні автори рекомендували випасати овець по стерні, аби ті від'їдалися залишками рослин і одночасно угноювали ґрунт⁵⁴. Сумнівно, щоби ольвіюполіти ігнорували подібну практику. Крім того, не слід забувати, що, скажімо, різні породи овець вимагали відмінних форм утримання, а в Ольвійському полісі, як вже зазначалося, розводили декілька їх порід. Про стійлове утримання худоби, крім знахідок спеціальних приміщень з мощеними кам'яними підлогами та кам'яними загородками, свідчать також і знайдені силосні ями⁵⁵.

Проаналізувавши віковий та статевий склад овець ольвійської хори, О. П. Журавльов прийшов до висновку, що основними напрямками використання овець були вовняний та молочний.

Говорячи про вовняний напрямок в ольвійському вівчарстві, не можна не зупинитись на одній важливій обставині. Метрополія Ольвії – Мілет – славився своїми тонкорунними вівцями⁵⁶. Щоправда, на думку істориків тваринництва, мілетські вівці були не справжніми тонкорунними, оскільки останні з'явилися лише у ХІХ ст., а скоріше подібними до овець цигайської породи, яка за якістю вовни є проміжною між напівтонкорунними та справжніми тонкорунними вівцями⁵⁷. У цьому світлі дуже цікавим є той факт, що грецькі торевети зображували на своїх виробах, які експортувалися до Скіфії, овець, дуже подібних до цієї породи. На думку Н. О. Гаврилюк, на цих виробах зображено скіфських овець⁵⁸, проте не менш вірогідно, що майстри, які створювали ці вироби, мали за взірць власних.

Наявність у Північному Причорномор'ї овець з якісним руном підтверджується даними аналізу вовняної тканини з поховання V ст. до н. е. поблизу Німфею⁵⁹, яка зберігається в Оксфорді.

Ще одним свідченням на користь розведення у Нижньому Побужжі овець з високоякісним руном є конструкція хлівів, про які згадувалось вище. За

⁵⁴ Varro. II, 2, 12.

⁵⁵ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 138.

⁵⁶ Eustaph. Dionys. Perieg., 823; Plin. N. H., VII, 190; XXIX, 33.

⁵⁷ Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. – М., 1959. – С. 292.

⁵⁸ Гаврилюк Н. А. Скотоводство степней Скифии. – К., 1995. – С. 58.

⁵⁹ Ryder M. L., Hedges J. W. Ancient Scythian Wool from the Crimea // Nature. – 1973. – Vol. 242. – April 13. – P. 480.

рекомендаціями античних авторів, хліви для тонкорунних овець тримали у більшій чистоті, аніж для звичайних, зокрема, вимощуючи підлогу камінням (аби не застоювалась сеча)⁶⁰. Подібні конструкції відомі й на ольвійській хорі⁶¹.

На користь важливої ролі вівчарства в житті мешканців Ольвійського полісу свідчать і епіграфічні джерела. Ю. Г. Виноградов⁶² перевидав цікавий епіграфічний документ із колекції отця Левицького, в якому згадується вовна в якості грошового еквіваленту. Наведемо текст перекладу: «*Артикон привітствує своїх домашніх. Если вас выгонит из дома Миллион, то (переселяйтесь) в комнату к Атаку, если он позволит, если же нет, то в [комнаты ?] к Агатарху. Пусть он взыщет с Кердона часть шерсти*». Перекладач датує лист VI століттям до н. е.

Аналізуючи текст листа, Ю. Г. Виноградов робить два слушних висновки. По-перше, сім'я, про яку йдеться у листі, не має власного житла та змушена знімати його в інших осіб. По-друге, в якості квартирної платні вона використовує вовну, яку, очевидно, Кердон заборгував авторові листа – Артикону. Таким чином, лист Артикона – це пряме свідчення важливої ролі вівчарства в економічному житті ольвійського полісу вже у VI ст. до н. е., адже вовна використовувалась не тільки як ходовий товар, а навіть як грошовий еквівалент.

Обробка вовни, прядіння та ткацтво

На ольвійській хорі як архаїчного періоду, так і періоду класики-еллінізму дуже чисельними є знахідки предметів, що пов'язані з попередньою обробкою вовни, прядінням та ткацтвом. Зокрема, серед матеріалів поселень ольвійської хори знайдені чесала, якими розчісували вовну. Вони виготовлені з рогів оленів та биків. Невелика кількість знайдених кістяних чесал дозволяє припустити, що в основному, очевидно, використовувались дерев'яні чесала, які не збереглися⁶³.

Дуже цікавими є знахідки оносів (чи, можливо, епінетронів), які використовувались для розкочування вовни до рівномірної товщини⁶⁴. Знаряддя, які були знайдені на Березані, імпортовано з Афін. Вони датуються останньою третиною VI ст. до н. е.⁶⁵ Слід відмітити, що обидва знайдені оноси відрізняються досить високою художньою якістю. Можливо, що ці знаряддя

⁶⁰ Varro II, 2, 19.

⁶¹ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 138.

⁶² Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1971; Перша публікація була здійснена В. В. Латишевим (Латышев В. В. Эпиграфические находки 1901-1903 гг. // Известия Археологической комиссии. – Вып. 1. – 1904. – С. 10-13.

⁶³ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 77.

⁶⁴ Горбунова К. С. Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962-1971 гг. на участке Г о. Березань // Художественные изделия античных мастеров. – Л., 1982. – С. 36-49.

⁶⁵ Там же. – С. 44.

були привезені в якості приданого, або були принесені в жертву до храму Афіни Ергани, покровительки ткацтва⁶⁶. Відомі знахідки епінетронів і на території ольвійського передмістя⁶⁷. Вони також імпортовані з Афін і відрізняються високою художньою якістю. У будь-якому випадку наявність дорогих афінських оносів є свідченням на користь важливої ролі в ольвійській економіці ткацького ремесла, яке потребувало високоякісних знарядь.

Дуже чисельними є знахідки пряслиць різних форм (біконічних, конічних, трапецієподібних, плоских), різних розмірів та виготовлених з різних матеріалів – від нашвидкуруч зроблених зі фрагментів кераміки до відлитих зі свинцю⁶⁸. Розміри пряслиць визначалися розмірами веретен, які дозволяли прясти нитки різної товщини. Варто підкреслити, що певна частина керамічних і кістяних пряслиць та всі свинцеві виготовлялись професійними майстрами: керамістами, кісткорізами та металургами відповідно. Судячи зі знахідок ливарних форм, майстерні, які виготовляли, крім іншого, і пряслиця, існували в архаїчний період на поселеннях Козирка 2 та Стара Богданівка 2, а також, вірогідно, Чортувате 7 та Велика Чорноморка 2, де існували майстерні, в яких обробляли свинець⁶⁹.

Значно менше, аніж пряслиць, відомо знахідок центральних стрижнів веретен, що можна пояснити тим, що у більшості випадків вони робилися з дерева, а тому не збереглися⁷⁰. Від таких веретен часто залишалися лише кістяні чи свинцеві кілечка⁷¹. Більш якісні складені веретена виготовляли з кістки, бронзи та навіть зі срібла. З них лише знахідки перших відомі у відносно значній кількості⁷², металічні ж, особливо срібні, краще відомі за знахідками з території степової Скіфії, куди вони експортувались з грецьких міст.

Дуже чисельними є знахідки грузил для вертикальних ткацьких станків. Станки цього типу були широко розповсюджені у Греції протягом всього періоду, що розглядається. Вони дозволяли виготовляти тканини як простого полотняного, так і репсового чи атласного переплетіння⁷³. Як і у випадку з пряслицями, серед знахідок на території Ольвійської держави

⁶⁶ Там же. – С. 45.

⁶⁷ Козуб Ю. И. Отчет о работе Загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1975 г. // Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі НА ІА НАНУ).

⁶⁸ Крыжицкий С. Д. и др. Сельская округа Ольвии... – С. 77.

⁶⁹ Там же. – С. 79.

⁷⁰ Див.: Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1971. – С. 219.

⁷¹ Наливкина М. А. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935-1936 г. // Ольвия. –Т. 1. – К., 1940. – С. 187-202.

⁷² Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии. – СПб, 2000. – С. 136-137.

⁷³ Бабенко Т. Н., Бредис Н. Ю., Ключко Л. С. Фрагменты ткани из мужского захоронения в Большом Рыжановском кургане // Materialy i sprawozdania. – Т. XX. – 1999. – S. 317-319.

відомі високоякісні керамічні та свинцеві грузила⁷⁴. Судячи з того, що грузила були різної ваги, в Ольвійському полісі виготовляли тканини різної якості – від дуже тонких до грубих.

Що ж стосується організації виробництва, то немає сумнівів, що воно було в основному домашнім. Однак, враховуючи високий розвиток ольвійського вівчарства та, відповідно, значні обсяги якісної вовни, яка йшла на обробку, логічним було б припустити існування і спеціалізованих майстерень. Археологічними дослідженнями такі майстерні не виявлені, проте це навряд чи може повністю відкинути факт їх існування. Так, навіть в елліністичному Єгипті, який славився потужними ткацькими майстернями, що виробляли льняні тканини, виробництво вовняних тканин зосереджувалось в основному на дому, або у невеликих майстернях з двома-трьома працівниками⁷⁵. Навряд чи подібні майстерні археологічно чітко відрізняються від простих домашніх виробництв.

Фарбування і розпис тканин

Розглянемо питання про виготовлення фарбованих тканин, які зазвичай були достатньо дорогими. Їх висока вартість була пов'язана, зокрема, зі складністю технологій фарбування та розпису⁷⁶. Такі знаходять у скіфських похованнях V-IV ст. до н. е., в тому числі у похованнях вищої знаті, таких, як Чортомлик, Товста Могила та інші⁷⁷. Всі фарбовані тканини, безумовно, були імпортовані скіфами з грецьких міст. Проте у більшості випадків неможливо встановити, де саме вони виготовлялися: у містах Північного Причорномор'я чи у Греції.

Тому варто з'ясувати, чи могли виготовлятися такі тканини в Ольвійському полісі, і чи існують свідчення їх виготовлення там.

Тканини фарбувалися в основному у три кольори – червоний, жовтий, синій, а шляхом поєднання двох останніх також і у зелений⁷⁸. Червоний колір, точніше, пурпуровий, був улюбленим кольором грецької аристократії. Основний барвник, що давав такий колір, – тірійський пурпур, який добували з молюсків виду *Murex brandaris*. У Чорному морі такі молюски не водяться, хоча їх знахідки в Ольвії відомі⁷⁹. Немає впевненості, що молюсків везли до Ольвії задля виготовлення барвників, проте імпорт гото-

⁷⁴ Лейпунська Н. О. Свинцеві вироби з Ольвії // Археологія. – 1988. – № 63. – С. 70; Максимова М. И. Глиняная ткацкая подвеска с оттиском печати // МИА. – 1956. – № 50. – С. 190.

⁷⁵ Максимова М. И. Техника текстильной промышленности // Эллинистическая техника. – М.; Л., 1948. – С. 250.

⁷⁶ Крупа Т. М. Дослідження тканини IV ст. до н. е. з розкопок некрополя Беш-оба // Музейні читання. – К., 2001. – С. 153-154.

⁷⁷ Див. підбірку даних: Бабенко Т. Н., Бредис Н. Ю., Клочко Л. С. Указ. соч. – С. 317-318.

⁷⁸ Крупа Т. М. Вказ. праця. – С. 154.

⁷⁹ Лейпунская Н. И., Самойлова Т.Л. Отчет о работах на участке НГС в Ольвии в 1994 г. // НА ІА НАНУ.

вого пурпуру зі східногрецьких центрів його виробництва, перш за все – Хіосу⁸⁰, є цілком реальним. Іншим барвником тваринного походження, який давав червоний колір, був червенець, який видобували з комахи, що живе на кермесовому дубі. Найближчим до Ольвії місцем, де ростуть кермесові дуби, є район Гераклеї Понтійської, з якою поліс підтримував жваві зв'язки, принаймні, з кінця V ст. до н. е.

Що ж стосується барвників рослинного походження, які давали червоний колір, – марени красильної (*Rubia tinctoris*) та сафлору (*Carthamus tinctoris*), то вони могли виготовлятися на місці. Обидві рослини були у Греції в культурі⁸¹ і прекрасно могли прижитись в умовах клімату Нижнього Побужжя. Цікавим є той факт, що марена красильна зустрічається в теперішній час на півдні України у здичавілому стані (щоправда, не відомо, коли саме вона здичавіла).

Синя барва – індиго – у стародавній Греції добувалася в основному не з власне індиго (*Indigofera tinctoria*), а з вайди (*Isatis tinctoria*)⁸². Унікальною є згадка про вайду в листі на свинцевій пластинці VI ст. до н. е. з розкопок ольвійської агори, яке було опубліковане Ю. Г. Виноградовим⁸³. Хоча з контексту листа не можна зрозуміти, чи була вайда імпортного чи місцевого походження (в Україні ця рослина поширена у лісостепу та степу), проте сам факт її використання є беззаперечним.

Жовтий барвник добувався з резеди (*Reseda luteola*)⁸⁴ та деяких інших видів цього роду, окремі з них ростуть і в Україні, а отже ольвійські греки могли мати власні джерела отримання і цієї сировини.

Виходячи з наведених вище даних, а особливо з інформації, яку містить лист з ольвійської агори, можна з великим ступенем вірогідності стверджувати можливість існування в Ольвійському полісі ще з VI ст. до н. е. майстерень з фарбування тканин і, у першу чергу, вовняних. Цілком вірогідно також, що у цих майстернях користувалися барвниками місцевого виробництва.

Основні вірогідні напрямки експорту вовни та виробів з неї

Всі наведені вище факти однозначно свідчать на користь наявності експортного потенціалу ольвійського вівчарства та ткацтва. Поліс міг експортувати сировину (вовну), смушки, вовняні тканини, а також готові

⁸⁰ Athen. I, 286.

⁸¹ Zohary D., Hopf M. Domestication of plants in the Old World. – Oxford, 2000. – P. 209, 211.

⁸² Zohary D., Hopf M. Op. cit. – P. 208-211. Незнання цього факту часто призводить до переоцінки вартості індиго, який в такому разі необхідно було імпортувати з Індії, адже на Близькому Сході він з'явився лише незадовго перед арабським завоюванням.

⁸³ Vinogradov Yu. The Greek colonisation of the Black Sea region in the light of private lead letters // The colonisation of the Black Sea area. – Stuttgart, 1998. – P. 158.

⁸⁴ Zohary D., Hopf M. Op. cit. – P. 209.

вироби – одяг, килими тощо. На жаль, на відміну від Боспору, експорт вовни з якого засвідчений писемними джерелами⁸⁵, ольвійська торгівля вищезгаданою продукцією зовсім не висвітлена у джерелах, а поодинокі археологічні знахідки не можуть однозначно вказувати на місце виготовлення продукції. Тому нижче будуть окреслені вірогідні напрямки експорту.

Степова Скіфія. Ткацтво у скіфів було менш розвинутим, аніж у греків та племен Лісостепу, про що свідчать запозичення скіфами веретен у перших та пряслиць в останніх⁸⁶. До того ж, кочівники використовували примітивний горизонтальний станок (не плутати з досконалим єгипетським горизонтальним станком), який давав змогу виготовляти лише вузьку тасьму (до 16 см)⁸⁷. Враховуючи ці обставини, до Скіфії мала постачатись готова продукція, яка за асортиментом та якістю переважала місцеву. Археологічно зафіксовано імпорту скіфами коштовного грецького одягу, проте цілком вірогідним є й імпорту більш дешевої продукції. На жаль, наразі неможливо визначити, яка частина цих тканин була вироблена у містах Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії, а яка лише перепродувалась місцевими еллінами.

Грецькі поліси Південного та Західного Причорномор'я. Ткацтво у цих полісах, очевидно, знаходилось приблизно на тому ж рівні, що і в Ольвії, проте жоден з них не мав настільки розвинутої скотарської хори. Тому у цьому напрямку ольвійської торгівлі вірогідний експорт як сировини, так і готової продукції. Щоправда, останній набагато вигідніший економічно.

Грецькі поліси Середземномор'я. Навряд чи можна сумніватись, що рівень розвитку ткацтва, приміром, в Афінах, був вищим, аніж в Ольвії. Вищим був і рівень організації виробництва – існували великі ткацькі майстерні-ергастерії. Судячи з імпорту вовни з Боспору до Афін, про який вже згадувалось вище, афінське ткацьке ремесло потребувало імпорту сировини. Зважаючи на наведені вище факти, можна стверджувати, що у напрямку Середземномор'я з Ольвії мала йти в основному, якщо взагалі не виключно, сировина.

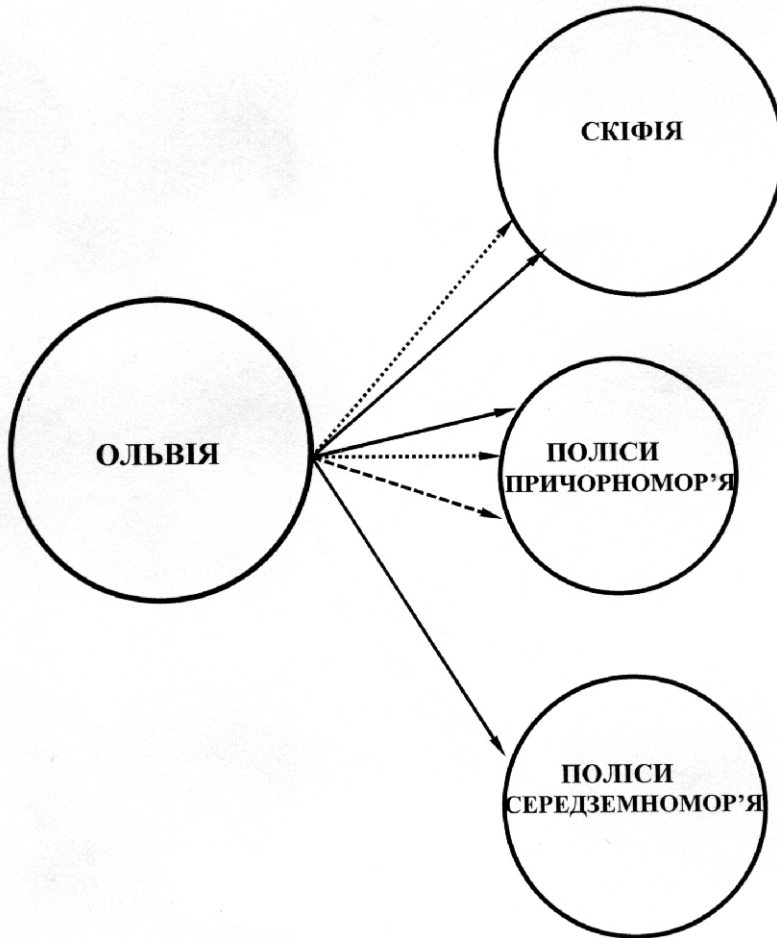
Підсумки розгляду основних вірогідних напрямків експорту вовни та виробів з неї представлені на дводольному графі (див.: Рис. 3), де наочно зображені як основні напрямки експорту продукції, пов'язаної з виробництвом та обробкою вовни, так і основні види цієї продукції, що експортувалася по цих напрямках.

⁸⁵ Dem., XXXIV.

⁸⁶ Гаврилюк Н. А. Прядение у степных скифов // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1989. – С. 124, 129.

⁸⁷ Шишлина Н. И. Текстиль эпохи бронзы Прикаспийских степей // Текстиль эпохи бронзы Евразийских степей. – М., 1989. – С. 33.

Рис. 3
Граф "Вірогідні напрями експорту вовни та виробів з вовни з Ольвії у VI–IVст. до н.е."

Умовні позначення:

Експорт вовни (сировини)

Експорт рядових тканин та одягу

Експорт фарбованого та розписаного одягу

* * *

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки:

1. Ольвійська держава мала достатні природні ресурси для інтенсивного розвитку вівчарства.
2. На ольвійській хорі як архаїчного, так і класичного періодів існували доволі значні райони, господарство яких спеціалізувалося на скотарстві, зокрема, вівчарстві, і могло давати експортну продукцію.
3. Вівчарство відіграло одну з провідних ролей у скотарстві Ольвійського полісу.
4. В Ольвійському полісі були широко розвинені промисли та ремесла, пов'язані з обробкою вовни, перш за все – прядіння та ткацтво.
5. Цілком вірогідним є виготовлення в Ольвії дорогих фарбованих тканин.
6. Ольвійський поліс мав змогу експортувати як сировину, так і готову продукцію до різних регіонів у залежності від вимог споживачів.